

СІЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ДОБИ НЕПУ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

На сучасному етапі розвитку вітчизняної науки надзвичайно актуальним є питання історіографії окремих наукових проблем. Однією із таких є проблема життєдіяльності сільської інтелігенції Української РСР доби непу в історіографічних дослідженнях радянського періоду. Актуальність цієї проблеми підсилюється тим, що до недавнього часу дослідження, присвячені інтелігенції, заборонялися. Заборону цю, як відомо, поширювала радянська тоталітарна система. Втім, було б помилкою стверджувати, що в радянський період не існувало наукових робіт, присвячених історіографії проблеми інтелігенції України доби непу, і, зокрема, історіографії проблеми тогочасної сільської інтелігенції.

У зв'язку з цим метою статті є спроба подати науковий аналіз радянських історіографічних розвідок із життя та діяльності сільської інтелігенції Української РСР у 1921-1928 рр. Відповідно до мети передбачається реалізувати комплекс завдань, серед яких: 1) детальний аналіз і загальна характеристика робіт тих радянських учених, які займалися проблемами історіографії життя та діяльності сільської інтелігенції Української РСР в добу непу; 2) критичне переосмислення цих робіт; 3) спроба виділення для цієї проблеми певних історіографічних періодів.

Об'єктом дослідження є сільська інтелігенція УРСР доби непу, а предметом — висвітлення життя та діяльності сільської інтелігенції УРСР доби непу в історіографічних працях радянських дослідників. Принагідно зазначимо, що досліджень, присвячених цій проблемі, в сучасній українській історіографії немає.

Отож, від радянської науки в спадщину залишилося декілька праць, в яких у різній мірі робиться аналіз робіт радянських авторів-дослідників сільської інтелігенції України доби непу. Перші спроби такого аналізу фіксуємо у статті “Радянська історична наука про створення інженерно-технічної інтелігенції в СРСР” В. В. Тимченка, В. І. Герасименка й М. М. Поліщука [1]. Автори небезпідставно, на наш погляд, підкреслили, що за доби індустріалізації та колективізації більшість праць ра-

дянських дослідників була присвячена вивченню проблеми технічних кадрів [1, 124]. Сільській інтелігенції увага майже не приділялася. Це було характерно й для більш пізніх періодів. Дослідники, щоправда, виділяють окремий етап в радянській історіографії, який відрізнявся від інших. “Характерно, — пишуть вони, — що в період 1956-1965 рр. процес вивчення проблеми інтелігенції йшов переважно у двох напрямках: радянські історики продовжували вивчати цю проблему як в загальнотеоретичному плані, так і в плані аналізу створення в СРСР взагалі і в союзних республіках зокрема, в тому числі і на Україні, окремих загонів інтелігенції — наукової, технічної, педагогічної, сільської і т. д.” [1, 126]. Утім, конкретних праць, присвячених сільській інтелігенції доби непу в Україні, ці автори, на жаль, не аналізують.

Радянська дослідниця В. Г. Фокіна у статті “Сельская интеллигенция довоенного периода в советской исторической литературе” намагалася з’ясувати ступінь розробленості таких важливих питань розвитку сільської інтелігенції як “її природа, сутність і склад, а також шляхи та джерела формування її окремих загонів” [2, 330]. В цілому вона права, коли стверджує, що в період другої половини 1960-х — першої половини 1970-х рр. в радянській науці “було визначено й науково обґрунтовано єдиний погляд на інтелігенцію як на особливу соціальну верству, що змінила свою природу в зв’язку з перетвореннями в джерелах її формування, соціальній психології та свідомості” [2, 334]. Щодо другого узагальнення авторки (згідно з яким саме в цей період було започатковано активну розробку методологічних проблем формування та розвитку сільської інтелігенції в структурі села, а також — характерних рис цього процесу та його періодизації [2, 334-335]), то воно, на наш погляд, є надто категоричним. Надзвичайно важливим є інший висновок дослідниці. На її думку, радянські вчені у своїх роботах дійшли згоди стосовно того, що “головним при визначенні складу інтелігенції як особливого соціального стану є все-таки не освітній рівень, а характер і зміст розумової праці” [2, 335-336]. Втім, далі дослідниця явно помиляється, коли стверджує, що “запропонований критерій доцільний лише в дослідженнях структури інтелігенції періоду розвинутого соціалізму” [2, 336].

У цілому В. Г. Фокіна позитивно оцінила здобутки радян-

ської історіографії післясталінського двадцятиліття в справі дослідження довоєнної сільської інтелігенції. Втім, вона відзначила також, що “незважаючи на помітні успіхи, потребують подальшої розробки питання методології й теорії проблеми, джерел формування та змін в складі як сільської інтелігенції в цілому, так і її окремих загонів” [2, 338].

Ю. О. Курносов в одній зі своїх статей (1976 р.) констатував, що “найбільша кількість праць, присвячених радянській інтелігенції, стосується процесів і шляхів її формування в перші роки радянської влади та підготовки через вищі і середні спеціальні навчальні заклади у наступні періоди соціалістичного будівництва” [3, 43]. Однак, дослідник не аналізує цих праць, обмежуючись узагальнюючими монографіями 1960-х — початку 1970-х рр. Тоді ж за основні напрями у вивченні динаміки соціальної структури інтелігенції Ю. О. Курносов визнав “зміни її кількісного складу та питомої ваги”, зокрема, “у професійно-галузевій та професійно-кваліфікаційній структурі, за статтю, місцем проживання (у містах чи селах), партійністю тощо” [3, 46]. Тож, очевидно, що на той час історія сільської інтелігенції (в тому числі — Української РСР доби непу) ще не знайшла свого ґрунтового і комплексного висвітлення.

Ймовірно, саме тому в 1980 р. знову з’являється спроба дослідити джерела формування сільської інтелігенції періоду, що передував остаточному встановленню радянської влади. Так, В. Д. Бронніков у своїй історіографічній статті намагався з’ясувати ступінь розробки цієї проблеми. Він, зокрема відзначив, що “незважаючи на достатність літератури з історії громадянської війни, багато питань потребують більш глибокого дослідження... це, в першу чергу, стосується вивчення історії створення сільської інтелігенції” [4, 89]. Дослідник, на наш погляд, слушно констатує, що до кінця 1950-х рр. у радянській історіографії на цей предмет практично не було солідних досліджень [4, 89]. Втім, він явно помиляється, ототожнюючи поняття “сільська інтелігенція” з поняттям “селянська інтелігенція” (принаймні, такий висновок про погляди дослідника напрашується з подальших напрямів дослідження, які він окреслює наприкінці своєї статті) [4, 93].

В радянській науці знаходимо також історіографічні дослідження, які повністю ігнорували роль інтелігенції (сільської

інтелігенції) у т. зв. “радянському будівництві”. Типовою є, наприклад, стаття викладача Харківського державного інституту культури Є. Тамма за 1968 р. під назвою “Культурно-освітня робота на Україні в радянській історіографії 20-х — початку 30-х років”. Автор свідомо звів зміст статті до висвітлення діяльності органів радянської влади, особливо — в політосвітній сфері, тоді як інтелігенція неначе не мала жодного стосунку ні до культурно-освітньої, ні до політосвітньої роботи, а над її роллю ніби й не замислювалися дослідники 1920-30-х рр. [5]. Зазначимо, що це була загальна тенденція розвитку радянської науки, яка зазнавала змін поступово, упродовж другої половини 1950-х — першої половини 1970-х рр., і набула якісно відмінних форм лише в 1970-х рр.

Без перебільшень можна стверджувати, що в період з 1933 й до 1953 р. досліджень сільської інтелігенції в Україні, та й української інтелігенції в цілому, у радянській історіографії не було. У науці продовжував побутовувати вислів Сталіна про несамостійність та безкласовість “прошарку” інтелігенції. За доби Хрущова вийшло декілька праць, які торкалися проблем інтелігенції України доби непу [6-8], утім, сам термін “інтелігенція” вживався дуже рідко.

Деякі зміни в методології дослідження сільської інтелігенції відбулися впродовж 1960-1980-х рр. Точніше буде сказати, що подібно до того, як змінювався загальнополітичний клімат у СРСР, дещо еволюціонувала й марксистська методологія. У ставленні до інтелігенції з’явилися нові віяння. Оскільки за доби Брежнєва вважалося, що соціалізм уже побудовано, то теоретично зникала й гостра суперечність між різними класами (у тому числі й з “безкласовою” інтелігенцією). Інтелектуальна праця перестала братися до уваги як ознака критики, звинувачень у буржуазній орієнтації, “дармоїдстві” та т. ін. Зрештою, самі партійні діячі та вчені, що були їм підлеглі, не могли не помітити, що їхня діяльність є насамперед “інтелігентною”. У зв’язку з усіма вище переліченими чинниками радянська історіографія інтелігенції (сільської інтелігенції) у 1960-1980-х рр. значно зросла як у кількісних, так і в якісних відношеннях.

Власне, починаючи з 1960-х рр., вже йшлося про т. зв. “радянську інтелігенцію”, адже вважалося, що від старої нічого не залишилося, а на зміну їй прийшло покоління нової інтелі-

генції, пов'язаної з комунізмом безпосередньо (представники останньої здобували освіту і виховувалися за часів панування комуністичної доктрини у школі, вузах, громадській думці). Це, до речі, послугувало ще одною причиною більш шанобливого ставлення до людей розумової праці в СРСР.

Типовою для цього періоду була теоретична стаття В. Андрушка “Сільська інтелігенція в соціальній структурі радянського суспільства” [9]. Наведемо деякі характерні, на наш погляд, уривки з неї. “Сільській інтелігенції, — писав дослідник, — властиві якісно нові риси інтелігенції як соціального прошарку. Вона чисельно більша за сільську інтелігенцію буржуазного суспільства і принципово відрізняється від неї за соціальною спрямованістю здійснюваних нею функцій, за складом і становищем. Соціалістична сільська інтелігенція справді народна, тісно зв'язана з робітничим класом і селянством спільністю інтересів і мети, спільними зусиллями в їх досягненні, формується вона з представників трудящих — селян, робітників і службовців... професійне заняття розумовою працею істотно відрізняє інтелігенцію від інших соціальних груп суспільства... інтелігенція стала важливою політичною силою, яка активно проводить у життя політику партії і уряду... Вона виступає як зв'язуюча ланка між містом і селом у галузі культурних зв'язків... Сільська інтелігенція є складовою частиною всієї радянської інтелігенції... Особливий загін сільської інтелігенції становлять партійні, радянські, комсомольські і профспілкові кадри” [9, 88-89, 91].

З деякими застереженнями можна стверджувати, що до кінця 1980-х рр. дослідження сільської інтелігенції (інтелігенції в цілому, національної інтелігенції) так і не вийшли за рамки марксистської методології. Істотні зміни відбулися лише з розпадом СРСР. Цей загальнотеоретичний фон мав безпосередній вплив на ті дослідження радянських учених, які тією чи іншою мірою стосувалися сільської інтелігенції України доби непу.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що поняття “сільська інтелігенція” в радянській історіографії вживалося з огляду на два основні підходи: 1) суто географічний, коли йшлося про розумових працівників сільської місцевості, та 2) ідеологічний, коли інтелігенція розглядалася з класових позицій як верства, що повинна формуватися насамперед із

представників селянства (щоб бути ближчою до народу), а також — як соціальна група, котра повинна здійснювати обробку населення насамперед сільської місцевості в дусі комуністичної догматики. Другий підхід вважався пріоритетним упродовж усієї доби тоталітаризму.

У цілому висновки з дослідження базуються на декількох положеннях. По-перше, слід відмітити, що праці радянських історіографів (як і праці радянських істориків) стосуються здебільшого сільської інтелігенції СРСР, і дуже рідко — сільської інтелігенції Української РСР. По-друге, радянські дослідники оминають у своєму аналізі діаспорну історіографію цієї проблеми. По-третє, в радянський період історична та історіографічна науки мало уваги приділяли сільській інтелігенції доби непу — тобто її життю та діяльності в 1921-1928 рр. По-четверте, очевидним недоліком радянських історико-історіографічних досліджень цієї проблеми було панування в них класового підходу.

Щодо періодизації радянської історіографії сільської інтелігенції України доби непу, то її можна розділити на декілька періодів. У першому — 1920-ті — початок 1930-х рр. — виділяються тенденції вкрай негативного ставлення до людей інтелігентних професій, а також — спроба подати виключно функціональну сторону їхньої діяльності в контексті керівної ролі компартії на селі (вважалося, що остання залучала нові кадри, перевиховувала старі, влаштовувала практично все публічне життя сільської інтелігенції). Упродовж другого періоду — у 1933-1953 рр. — панівною була сталінська репліка-заборона на дослідження інтелігенції в цілому. Формулювалася вона достатньо просто: “Інтелігенція, як позакласовий прошарок, рано чи пізно зникне”. Тож робіт, присвячених конкретно інтелігентській верстві, у цей період практично не було. Дослідження третього періоду — “відлиги” 1953-1964 рр. — мало чим відрізнялися від попередніх двадцяти років. Утім, дослідники відчували пом’якшення суспільно-політичного клімату в СРСР, що дало їм можливість вже в наступний, четвертий, період історіографії сільської інтелігенції (1965 — кінець 1980-х рр.) вийти на більш предметний рівень досліджень. Змінилося й офіційне ставлення до сільської інтелігенції та інтелігенції взагалі. Партія, нарешті, визнала, що професійне заняття розумовою працею істотно вирізняє інтелігенцію з-поміж інших соціаль-

них груп суспільства. Ідеологічним нововведенням цієї епохи було твердження про існування т. зв. “радянської інтелігенції”, складовою частиною якої і була сільська інтелігенція.

Підсумовуючи вищесказане, варто зауважити, що здобутки радянської історіографії в сфері дослідження сільської інтелігенції Української РСР доби непу є неоднозначними. З одного боку, їй належить солідний науково-теоретичний та фактографічний доробок на цю тему, а з іншого, — притаманні методологічна односторонність, актуалізація одних аспектів із життя та діяльності сільської інтелігенції Української РСР доби непу й приховування інших. У подальшому дослідникам слід враховувати ці особливості радянських історіографічних та історичних досліджень.

Джерела та література

- 1.Тимченко В. В., Герасименко В. І., Поліщук М. М. Радянська історична наука про створення інженерно-технічної інтелігенції в СРСР // Український історичний журнал. — 1974. — № 3. — С. 123-130.
- 2.Фокина В. Г. Сельская интеллигенция довоенного периода в советской исторической литературе // Проблемы истории СССР. — 1974. — Вып. 4. — С. 330-341.
- 3.Курносов Ю. О. Стан і перспективи дослідження ролі інтелігенції в радянському суспільстві // Український історичний журнал. — 1976. — № 5. — С. 40-49.
- 4.Бронников В. Д. Формирование сельской интеллигенции в годы гражданской войны (1918-1920) (К историографии вопроса) // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. науч. трудов / Редкол.: Д. П. Пойда (отв. ред.) и др. — Днепропетровск: ДГУ, 1980. — С. 88-95.
- 5.Тамм Є. Культурно-освітня робота на Україні в радянській історіографії 20-х — початку 30-х років // Культурно-освітня робота. — Харків, 1968. — Вип. 5. — С. 119-135.
- 6.Слущкий О. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929 рр.). — К., 1957.
- 7.Гутянський С. Здійснення ленінських принципів в народній освіті на Україні. — К., 1963.
- 8.Ясницький Г. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). — К., 1965.
- 9.Андрушко В. Сільська інтелігенція в соціальній структурі радянського суспільства // Вісник Львівського університету. Суспільні науки. — 1978. — Вип. 14. — С. 88-92.